

rijksuniversiteit
groningen

Geo. Berkeley S.T.P.
Dec. Drenfis.

Prof. dr. Bart Streumer
**De eeuwige vragen
van de filosofie**

Oratie

3 juni 2022

De eeuwige vragen van de filosofie

Voor Ko en Ellen

De eeuwige vragen van de filosofie

Oratie uitgesproken door

Prof. dr. Bart Streumer

op 3 juni 2022

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar

Ethiek

aan de

Faculteit Wijsbegeerte

Rijksuniversiteit Groningen

rijksuniversiteit
groningen

Uitgegeven door University of Groningen Press

Broerstraat 4

9712 CP Groningen

<http://www.rug.nl/library/ugp/>

Voor het eerst gepubliceerd in Nederland © Bart Streumer

Omslagontwerp en opmaak: LINE UP boek en media bv | Riëtte van Zwol

Illustratie voorkant: George Berkeley door John Smibert, National Portrait Gallery,
Smithsonian Institution

Auteursfoto: Heidi Scholtz

DOI: <https://doi.org/10.21827/62626ab2895c2>

Dit werk is verschenen onder de Creative Commons-licentie: NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0). De volledige licentievoorwaarden zijn beschikbaar op creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode

Leden van het College van Bestuur,
zeer geachte aanwezigen,

“Filosofen breken zich al eeuwenlang het hoofd over de volgende vraag.” Met die zin beginnen studenten soms een essay of een scriptie. Maar deze oratie zal ik niet met die zin beginnen.

Waarom niet? Tegen studenten zeggen we dat die zin een cliché is. Maar misschien hebben we ook een andere reden om studenten af te raden met die zin te beginnen. Misschien vinden we het ook wel een beetje gênant dat wij filosofen al eeuwenlang dezelfde vragen stellen zonder dat we het eens worden over de antwoorden.

Wat is waarheid? Wat is kennis? Wat is de relatie tussen onze gedachten en de werkelijkheid? Wat zijn normen? Wat is verantwoordelijkheid? En ga zo maar door. Het is waar dat wij filosofen ons al eeuwenlang het hoofd breken over dit soort vragen. En het is waar dat we het niet eens worden over de antwoorden.

Sommige filosofen keren zich daarom af van dit soort vragen. Ze richten zich op de geschiedenis van de filosofie, of op toegepaste filosofie, of op samenwerking met andere vakgebieden. Dat is natuurlijk allemaal heel belangrijk en we zijn er in Groningen ook heel goed in. Maar de eeuwige vragen van de filosofie zijn ook belangrijk. Die eeuwige vragen zijn de kern van ons vakgebied. Als we vooruitgang willen boeken in de filosofie, dan moeten we die eeuwige vragen blijven stellen.

Er zijn ook veel filosofen die denken dat er iets mis is met dit soort vragen. Misschien zijn de vragen te abstract geformuleerd. Misschien bevatten ze verborgen aannames die niet kloppen. Misschien stellen we dit soort vragen alleen maar omdat we in de war worden gebracht door onze taal. En misschien worden we het daarom niet eens over de antwoorden. Dat zou allemaal kunnen. En het is zeker de moeite waard om dat te onderzoeken.

Maar vandaag wil ik het hebben over een andere mogelijkheid. Misschien zijn er wel juiste antwoorden op de eeuwige vragen van de filosofie, maar misschien kunnen we die antwoorden niet geloven. Dat zou kunnen verklaren waarom wij filosofen het niet eens worden over de antwoorden op die vragen. Want met alle antwoorden die we kunnen geloven is dan iets mis, en het enige antwoord waarmee niets mis is kunnen we niet geloven. We worden het dus niet eens omdat we rondjes aan het draaien zijn om een juist antwoord dat we niet kunnen geloven.

Neem bijvoorbeeld de vraag wat normen zijn. Stel dat ik zeg dat liegen verkeerd is. (Dat is wat filosofen een 'normatieve uitspraak' noemen.) Is zo'n uitspraak alleen maar een uiting van een negatief gevoel over liegen? Of zeg ik met zo'n uitspraak iets over de wereld: schrijf ik met die uitspraak een eigenschap toe aan liegen, de eigenschap *verkeerd zijn*, die liegen wel of niet kan hebben?

In de afgelopen jaren heb ik de theorie verdedigd dat normatieve uitspraken inderdaad eigenschappen toeschrijven, maar dat die eigenschappen niet bestaan en dat alle normatieve uitspraken daarom onwaar zijn. Dat geldt niet alleen voor uitspraken over wat verkeerd is, maar ook voor uitspraken over wat juist is, wat goed is, wat slecht is, wat rationeel is, enzovoorts. Als de theorie die ik heb verdedigd klopt, dan zijn al die uitspraken onwaar. Maar ik heb ook beargumenteerd dat we die theorie niet kunnen geloven. Ik geloof de theorie daarom zelf ook niet: ik denk zelf wel degelijk dat liegen verkeerd is.

Stel dat ik gelijk heb dat die theorie waar is, en stel dat ik gelijk heb dat we die theorie niet kunnen geloven. (Dat zijn nogal veronderstellingen natuurlijk, maar op deze bijzondere dag wil ik u toch vragen om daar even in mee te gaan.) Als dat zo is, dan is er iets gekks aan de hand met de vraag wat normen zijn: er is wel een juist antwoord op die vraag, maar dat antwoord kunnen we niet geloven! Dat zou kunnen verklaren waarom we het niet eens worden over het antwoord: we zijn rondjes aan het draaien om een juist antwoord dat we niet kunnen geloven.

Stel nu dat we daar achter komen. Hebben we dan de eeuwige filosofische vraag wat normen zijn beantwoord? Aan de ene kant wel. We zijn erachter gekomen wat het juiste antwoord is op die vraag. Maar aan de andere kant ook niet. Want omdat we dat juiste antwoord niet kunnen geloven kan het niet *ons* ant-

woord zijn. We zullen altijd de indruk blijven houden dat er iets mis is met het antwoord en we zullen altijd geneigd blijven te zoeken naar een beter antwoord dat we wel kunnen geloven. Maar zo'n antwoord zullen we nooit vinden. En als we dat inzien kunnen we de vraag misschien laten rusten.

Het zou ook op een andere manier kunnen gebeuren dat we het juiste antwoord op een eeuwige filosofische vraag niet kunnen geloven. Misschien is er soms een juist antwoord op zo'n vraag, maar als we proberen om dat antwoord te geloven, dan gaan we automatisch een ander antwoord op diezelfde vraag geloven dat onjuist is. Ook dan kunnen we het juiste antwoord op die vraag dus niet geloven. En omdat we als we proberen het juiste antwoord te geloven automatisch een ander antwoord gaan geloven dat onjuist is, zullen we de indruk krijgen dat het juiste antwoord onjuist is. Maar dat is niet zo: dat is een verkeerde indruk die we krijgen doordat we een ander antwoord zijn gaan geloven. Dat is wat ik in de komende jaren wil gaan onderzoeken.

Nu is dat allemaal nogal abstract, dus laat ik een voorbeeld geven. In de achttiende eeuw verdedigde George Berkeley de theorie dat de wereld volledig bestaat uit denkers en hun gedachten. Dat is een theorie die bekend staat als het 'idealisme'. (Dat betekent in de filosofie dus iets anders dan in het dagelijks leven.) Tegenover het idealisme staat het 'materialisme', de

theorie die zegt dat de wereld volledig bestaat uit materie – uit dingen, zou je kunnen zeggen. (Ook ‘materialisme’ betekent in de filosofie dus iets anders dan in het dagelijks leven.)

In Berkeley’s tijd dachten de meeste materialisten dat materie wel een vorm en een afmeting heeft, maar geen kleur. Ze beschouwden kleur als iets dat ontstaat in de interactie tussen materie en onze waarneming, niet als iets dat materie zelf heeft. Dat is een idee dat Berkeley verwerpt. Hij denkt dat het onmogelijk is om je een ding voor te stellen dat wel een vorm en een afmeting heeft maar geen kleur. En daar lijkt hij gelijk in te hebben: zodra je je een ding voorstelt met een of andere vorm en een of andere afmeting, dan stel je je daarbij automatisch ook voor dat het een of andere kleur heeft. (Dat geldt natuurlijk niet voor dingen die transparant zijn, maar het materialisme gaat over alle dingen, dus ook over dingen die niet transparant zijn.) Berkeley denkt daarom dat het idee van materie een incoherent idee is. Hij verwerpt daarom het materialisme en verdedigt het idealisme: volgens hem is het enige dat bestaat denkers en hun gedachten.

Op het eerste gezicht is dat een hele gekke theorie. Denkt Berkeley echt dat de dingen die we om ons heen zien niet bestaan? Denkt hij echt dat dit spreekgestoelte niet bestaat? Denkt hij echt dat de stoel waar u nu op zit niet bestaat? Als dat zo is, dan gaat Berkeley’s theorie lijnrecht in tegen ons gezond verstand.

Dat is wat Samuel Johnson dacht. Hij probeerde te laten zien dat Berkeley's theorie niet klopt door een hele harde schop te geven tegen een enorme steen – een schop die zo hard was dat Johnson er bijna door achterover viel. Johnson dacht dat Berkeley het bestaan van die steen ontkende en hij dacht daarom dat hij kon laten zien dat Berkeley ongelijk had door tegen die steen aan te schoppen. (En hij dacht waarschijnlijk: hoe harder ik schop, hoe beter mijn argument.)

Maar Berkeley ontkent niet dat dit spreekgestoelte, de stoel waar u nu op zit en de steen waar Johnson tegenaan schopte bestaan. Hij ontkent alleen maar dat materie bestaat. Hij denkt daarom dat dit spreekgestoelte, uw stoel en Johnsons steen geen materiële dingen zijn. Hij denkt dat het verzamelingen van gedachten zijn: alle gedachten van verschillende denkers waar dit spreekgestoelte, uw stoel en Johnsons steen in voorkomen. Omdat Berkeley denkt dat denkers en hun gedachten bestaan en omdat hij denkt dat het spreekgestoelte, de stoel en de steen verzamelingen van gedachten zijn, denkt hij dus ook dat het spreekgestoelte, de stoel en de steen bestaan.

Wat gebeurt hier nu precies? Berkeley vat uitspraken die we misschien bedoelen als uitspraken over materiële dingen op als uitspraken over verzamelingen van gedachten. Daarom kan hij het met ons eens zijn dat dit spreekgestoelte en uw stoel bestaan. Berkeley *zegt* wat wij allemaal zeggen – dat het spreekgestoelte

en de stoel bestaan – maar hij bedoelt daar niet mee wat wij denken dat we bedoelen – namelijk dat het spreekgestoelte en de stoel bestaan *als materiële dingen*. Berkeley denkt dat het spreekgestoelte en de stoel bestaan als verzamelingen van gedachten.

Nu zouden we natuurlijk kunnen tegenwerpen dat als *wij* zeggen dat dit spreekgestoelte en uw stoel bestaan, we daar niet mee bedoelen dat het spreekgestoelte en de stoel bestaan *als verzamelingen van gedachten*. Nee, wij bedoelen dat het spreekgestoelte en de stoel bestaan *als materiële dingen*.

Berkeley's antwoord op die tegenwerping is dat dat niet kan zijn wat we bedoelen, omdat het idee van materie volgens hem een incoherent idee is en omdat we volgens hem geen incoherente gedachten kunnen hebben. Maar zijn verdediging van de stelling dat materie een incoherent idee is is niet zo sterk. Zoals ik eerder al zei denkt hij bijvoorbeeld dat we ons geen ding kunnen voorstellen dat wel een vorm en een afmeting heeft maar geen kleur. Daarmee lijkt hij de coherentie van een idee te verwarren met ons vermogen om ons er iets bij voor te stellen.

Misschien had Berkeley beter iets anders kunnen zeggen. In plaats van te ontkennen dat materie bestaat, had hij over materie misschien precies hetzelfde kunnen zeggen als over dit spreekgestoelte en over uw stoel. Net zoals hij zegt dat het

spreekgestoelte en de stoel verzamelingen van gedachten zijn en daarom bestaan, zou hij ook kunnen zeggen dat *materie* een verzameling van gedachten is en daarom bestaat. Hij zou dan alles kunnen zeggen wat materialisten zeggen, maar hij zou dat allemaal opvatten als uitspraken over verzamelingen van gedachten.

Als materialisten daarop zouden antwoorden dat materie geen verzameling van gedachten is, zou Berkeley dat antwoord ook weer kunnen opvatten als een uitspraak over het karakter van een bepaalde verzameling gedachten. Door het met die uitspraak eens te zijn zou hij zelf gaan denken dat het materialisme waar is. Maar ondertussen zouden al zijn uitspraken eigenlijk nog steeds gaan over verzamelingen van gedachten. Het idealisme, het idee dat de werkelijkheid volledig bestaat uit denkers en hun gedachten, zou dan nog steeds waar kunnen zijn, ook al zou Berkeley dat dan zelf niet meer geloven.

Dat is niet wat Berkeley zegt. Maar hij had het kunnen zeggen. Als hij dit had gezegd, dan had hij een theorie verdedigd die we 'super-idealisme' zouden kunnen noemen: een versie van het idealisme die zo ver is doorgedreven dat wie probeert het super-idealisme te geloven daardoor automatisch alles gaat denken wat een materialist denkt en daardoor dus automatisch het materialisme gaat geloven. Maar dat betekent niet dat het super-idealisme niet waar is. Het betekent alleen maar dat we

het super-idealisme niet kunnen geloven. Want als we proberen het super-idealisme te geloven, dan gaan we daardoor automatisch een andere theorie geloven die ontkent wat het super-idealisme zegt – namelijk het materialisme.

Stel nu dat het super-idealisme het juiste antwoord is op de vraag wat de relatie is tussen onze gedachten en de werkelijkheid. Als dat zo is, dan is er net als eerder iets gekks aan de hand met die vraag: er is wel een juist antwoord op die vraag, maar als we proberen dat antwoord te geloven, dan gaan we automatisch een ander antwoord geloven dat onjuist is. Daardoor zullen we de indruk krijgen dat het juiste antwoord op die vraag onjuist is. Maar dat is niet zo: dat is een verkeerde indruk die we krijgen doordat we een ander antwoord zijn gaan geloven.

Ik weet niet of het super-idealisme het juiste antwoord is op de vraag wat de verhouding is tussen onze gedachten en de werkelijkheid. Maar ik denk wel dat dit voorbeeld laat zien dat het zou kunnen dat we het juiste antwoord op een eeuwige filosofische vraag niet kunnen geloven omdat als we proberen dat antwoord te geloven, we daardoor automatisch een ander antwoord gaan geloven dat onjuist is.

Hetzelfde verschijnsel zou zich ook voor kunnen doen bij andere eeuwige filosofische vragen. Neem bijvoorbeeld weer de vraag wat normen zijn. Zoals ik zei heb ik in de afgelopen jaren

een antwoord op die vraag verdedigd waarvan ik denk dat we het niet kunnen geloven. Maar misschien zijn er ook andere antwoorden op die vraag die we niet kunnen geloven. Eén van die antwoorden lijkt op het super-idealisme waar we op uitkomen als we Berkeley's theorie tot het uiterste doordrijven.

Dat antwoord begint met een theorie over normatieve uitspraken die wordt verdedigd door Simon Blackburn. Blackburn denkt dat normatieve uitspraken uitingen van gevoelens zijn: de uitspraak dat liegen verkeerd is is bijvoorbeeld volgens hem een uiting van een negatief gevoel over liegen.

Nu denken we meestal dat het niet van ons gevoel afhangt of iets verkeerd is: als we denken dat liegen verkeerd is, dan denken we meestal dat liegen ook verkeerd zou zijn geweest als wij zelf toevallig geen negatief gevoel hadden gehad over liegen. (Dat is nog duidelijker bij dingen die erger zijn dan liegen: we denken bijvoorbeeld allemaal dat slavernij ook verkeerd zou zijn geweest als wij zelf toevallig waren geboren in de zeventiende eeuw en daarom geen negatief gevoel hadden gehad over slavernij.) Volgens veel filosofen laat dat zien dat normatieve uitspraken geen uitingen van gevoelens zijn. Want als het niet van ons gevoel afhangt of liegen verkeerd is, hoe kan de uitspraak dat liegen verkeerd is dan een uiting zijn van ons gevoel?

Maar Blackburn denkt daar anders over. Hij denkt dat de uitspraak dat liegen ook verkeerd zou zijn geweest als wij geen negatief gevoel hadden gehad over liegen zelf *ook* weer een gevoel uitdrukt: hij denkt dat die uitspraak een negatief gevoel uitdrukt over alternatieve versies van onszelf die geen negatief gevoel hebben over liegen. Als dat zo is, dan is de uitspraak dat liegen ook verkeerd zou zijn geweest als wij geen negatief gevoel hadden gehad over liegen niet in strijd met Blackburns theorie dat normatieve uitspraken uitingen zijn van gevoelens. Door die uitspraak zelf ook weer als een uiting van een gevoel op te vatten ondergraaft Blackburn dus een mogelijk bezwaar tegen zijn theorie.

Wat Blackburn hier doet lijkt op wat Berkeley doet: hij ondergraaft bezwaren tegen zijn theorie door die bezwaren zo op te vatten dat ze juist naadloos in zijn theorie passen. Zoals we hebben gezien doet Berkeley dat met uitspraken over het bestaan van materiële dingen, zoals dit spreekgestoelte en de stoel waar u nu op zit. Blackburn doet iets vergelijkbaars met uitspraken over de objectiviteit van normen, zoals de uitspraak dat liegen ook verkeerd zou zijn geweest als wij geen negatief gevoel hadden gehad over liegen. Op die manier komt Blackburn uit op een theorie die hij 'quasi-realisme' noemt.

Net als Berkeley drijft Blackburn die theorie zelf niet tot het uiterste door. Hij past zijn theorie niet toe op alles wat zijn

tegenstanders zeggen: sommige uitspraken over de objectiviteit van normen kloppen volgens Blackburn niet en die uitspraken probeert hij daarom niet in te passen in zijn theorie. Maar net als bij Berkeley zijn Blackburns argumenten daarvoor in mijn ogen niet zo sterk.

Ik denk daarom dat Blackburn beter iets anders zou kunnen zeggen. Net zoals we de theorie van Berkeley tot het uiterste kunnen doordrijven en dan uitkomen bij het super-idealisme, zo kunnen we de theorie van Blackburn ook tot het uiterste doordrijven en dan uitkomen op een theorie die we ‘super-quasi-realisme’ zouden kunnen noemen. Die theorie vat *alle* uitspraken van Blackburns tegenstanders over de objectiviteit van normen op als uitingen van gevoelens, inclusief de uitspraak dat die uitspraken zelf *geen* uitingen zijn van gevoelens. We hebben gezien dat we als we het super-idealisme proberen te geloven, we daardoor automatisch het materialisme gaan geloven. Op dezelfde manier gaan we als we het super-quasi-realisme proberen te geloven, daardoor automatisch het realisme geloven – dat wil zeggen, de theorie over normatieve uitspraken die Blackburns tegenstanders aanhangen. Maar net als bij het super-idealisme betekent dat niet dat het super-quasi-realisme niet waar is. Het betekent alleen maar dat we het super-quasi-realisme niet kunnen geloven.

Ik weet niet of het super-quasi-realisme het juiste antwoord is op de vraag wat normen zijn. Ik denk het eigenlijk niet. Maar daar hoeven verdedigers van het super-quasi-realisme niet van onder de indruk te zijn. Want ze kunnen daarop antwoorden dat ik alleen maar denk dat het super-quasi-realisme niet klopt omdat ik net als iedereen het super-quasi-realisme niet kan geloven!

Zoals ik zei richten sommige filosofen zich op de geschiedenis van de filosofie of op samenwerking met andere vakgebieden. En zoals ik zei is dat allebei heel belangrijk. Maar ik denk ook dat het ons kan helpen bij het beantwoorden van de eeuwige vragen van de filosofie. Het werk van Berkeley laat zien dat de filosofische tactiek die Blackburn toepast al eens eerder is toegepast in de geschiedenis van de filosofie. Dat kan ons begrip van die tactiek verdiepen. En ook samenwerking met andere vakgebieden kan ons daarbij helpen.

In de psychologie wordt bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar de manier waarop mensen ideeën of theorieën gaan geloven. Volgens een model dat psychologen ‘Cartesiaans’ noemen denken we eerst over een idee na voordat we het gaan geloven, en gaan we het idee pas wel of niet geloven aan het eind van dat denkproces. Veel filosofen gaan er impliciet vanuit dat dat model klopt.

Maar er is ook een ander model dat psychologen ‘Spinozistisch’ noemen. Volgens dat model gaan we als we over een idee nadenken het idee altijd automatisch heel even geloven, en kost het inspanning om het vervolgens weer te verwerpen, bijvoorbeeld als het botst met onze andere ideeën. Er is enig empirisch bewijs voor dat model. En dat model kan bijvoorbeeld verklaren waarom nepnieuws zich zo gemakkelijk verspreidt: omdat we nepnieuws altijd automatisch heel even gaan geloven en omdat het inspanning kost om het vervolgens weer te verwerpen.

Stel nu dat het Spinozistische model klopt. Dat model impliceert dat we alleen kunnen nadenken over ideeën die we kunnen geloven. Dat zou betekenen dat als we de juiste antwoorden op sommige filosofische vragen niet kunnen geloven, we niet eens over die antwoorden kunnen nadenken! Als dat zo is hebben we een nog sterkere verklaring voor waarom wij filosofen het niet eens worden over de antwoorden op die vragen.

Bertrand Russell schreef ooit dat filosofen beginnen met iets dat zo voor de hand ligt dat niemand het zal ontkennen, en eindigen met iets dat zo paradoxaal is dat niemand het zal geloven. Dat bedoelde hij natuurlijk niet helemaal serieus. Maar ik denk dat er een diepe waarheid schuilt achter die opmerking van Russell. Het zou kunnen dat we de juiste antwoorden op sommige filosofische vragen niet kunnen geloven. En het zou

kunnen dat dat verklaart waarom wij filosofen al eeuwenlang dezelfde vragen stellen zonder het eens te worden over de antwoorden.

Ik denk daarom dat het prima is als studenten een essay of een scriptie beginnen met de zin dat filosofen zich al eeuwenlang het hoofd breken over een bepaalde vraag. En ik denk ook dat wij filosofen ons daar niet voor hoeven te schamen.

Integendeel!

We moeten ons blijven bezighouden met de eeuwige vragen van de filosofie, ook al worden we het misschien nooit eens over de antwoorden.

Tot slot wil ik graag een paar mensen bedanken.

Ten eerste één van mijn voorgangers als hoogleraar ethiek in Groningen: Jos de Beus, die helaas veel te vroeg is overleden. Toen ik stopte met mijn studie economie en filosofie ging studeren, nam hij me onder zijn hoede en raadde hij me aan om in Engeland te gaan promoveren. Zonder hem had ik hier niet gestaan.

Ten tweede mijn promotor in Engeland: Jonathan Dancy. Hij maakte van mij een analytisch filosoof en hij liet me zien dat we alleen filosofische vooruitgang kunnen boeken door met elkaar van mening te verschillen. Zonder hem had ik hier ook niet gestaan.

Ten derde mijn vrouw Alma en mijn kinderen Oscar en Max. En tot slot mijn ouders Ko en Ellen, die hier vooraan zitten en aan wie ik deze oratie opdraag. Zonder hen had ik hier natuurlijk al helemaal niet gestaan.

Ik heb gezegd.

Prof. dr. Bart Streumer is hoogleraar Ethiek aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarvoor werkte hij aan de Universiteiten van Cambridge en Reading in het Verenigd Koninkrijk. Hij is de auteur van *Unbelievable Errors: An Error Theory About All Normative Judgements*, dat in 2017 verscheen bij Oxford University Press.

